

Ulla Arnell Gustafsson

Ungdomars inträde i arbetslivet – följer för individen och arbetsmarknaden

Ungdomars etablering i arbete kommer allt senare i deras liv. Detta beror dels på frivilliga val som välfärdssamhällets barn kan kosta på sig, dels på en ofrivillig utsatthet för arbetslöshet och tillfälliga jobb. Vad betyder detta för individen och samhället? undrar Ulla Arnell Gustafsson.

I ett långt historiskt perspektiv har ungdomars socialisation till vuxenliv och arbetsliv genomgått stora förändringar. I jordbrukssamhället var familjeliv och arbetsliv integrerat för det stora flertalet av befolkningen. Barn och ungdomar deltog och socialiserades gradvis in i de vuxnas liv, pojkarna till männens och flickorna till kvinnornas. I industrisamhället särskildes familjeliv och arbetsliv. Arbetarklassens barn gick i skola en kortare tid, men socialisationen till arbetslivet skedde huvudsakligen via arbetslivet. Flickorna deltog i kvinnornas sysslor och pojkarna började tidigt arbeta i de manliga yrkena, ofta på industrierna. Redan vid 13-14 årsåldern deltog man i de vuxnas arbetsliv. För borgerskapets unga män ingick dock en längre tid i speciella utbildningsinstitutioner.

Under 1900-talet har skola och utbildning kommit att få en allt större plats i unga människors liv, såväl för pojkar som för flickor. Vid 2000-talets början är det fler flickor än pojkar som går i skola och finns på universiteten. Arbetslivet och inträdet i arbetslivet har ändrat karaktär. Den mer fasta etableringen sker allt senare, samtidigt som många unga tillbringar en relativt lång period på en ”ungdomsarbetsmarknad”. I detta kapitel diskuteras några av de konsekvenser som detta kan medföra för dagens samhälle och i ett framtidsperspektiv. Jag kommer också att något referera och diskutera studier som behandlar ungas attityder till och värderingar av arbete. Ofta betraktas ungdomars värderingar som viktiga indikatorer på hur det framtida samhället kommer att utformas. Ett sådant synsätt kan till en del vara relevant, men jag menar dels att de attitydstudier som gjorts ofta lider av metodologiska svagheter, dels att attitydernas betydelse för en framtida samhällsutveckling ofta överbetonats.

Ungdomars inträde i arbetslivet under 1900-talets två senaste decennier

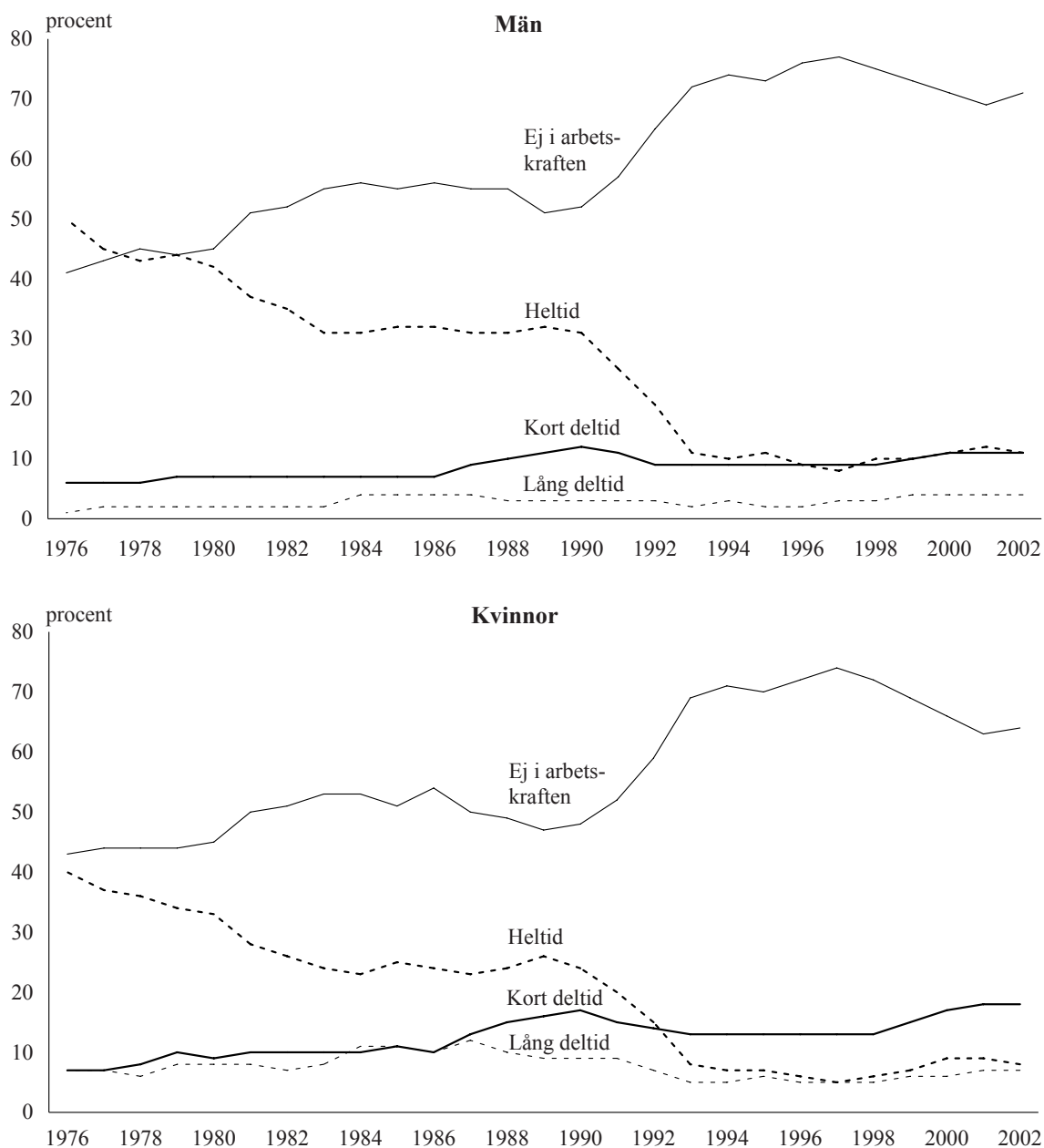
Ungdomars inträde i arbetslivet har förändrats påtagligt under de senaste decennierna. År 1976 arbetade hälften av de unga männen i åldern 16-19 år heltid;

Ulla Arnell Gustafsson är docent i sociologi och forskar om ungdomsarbetslöshet, ungdomars värderingar av arbete samt övergången skola-arbetsliv.

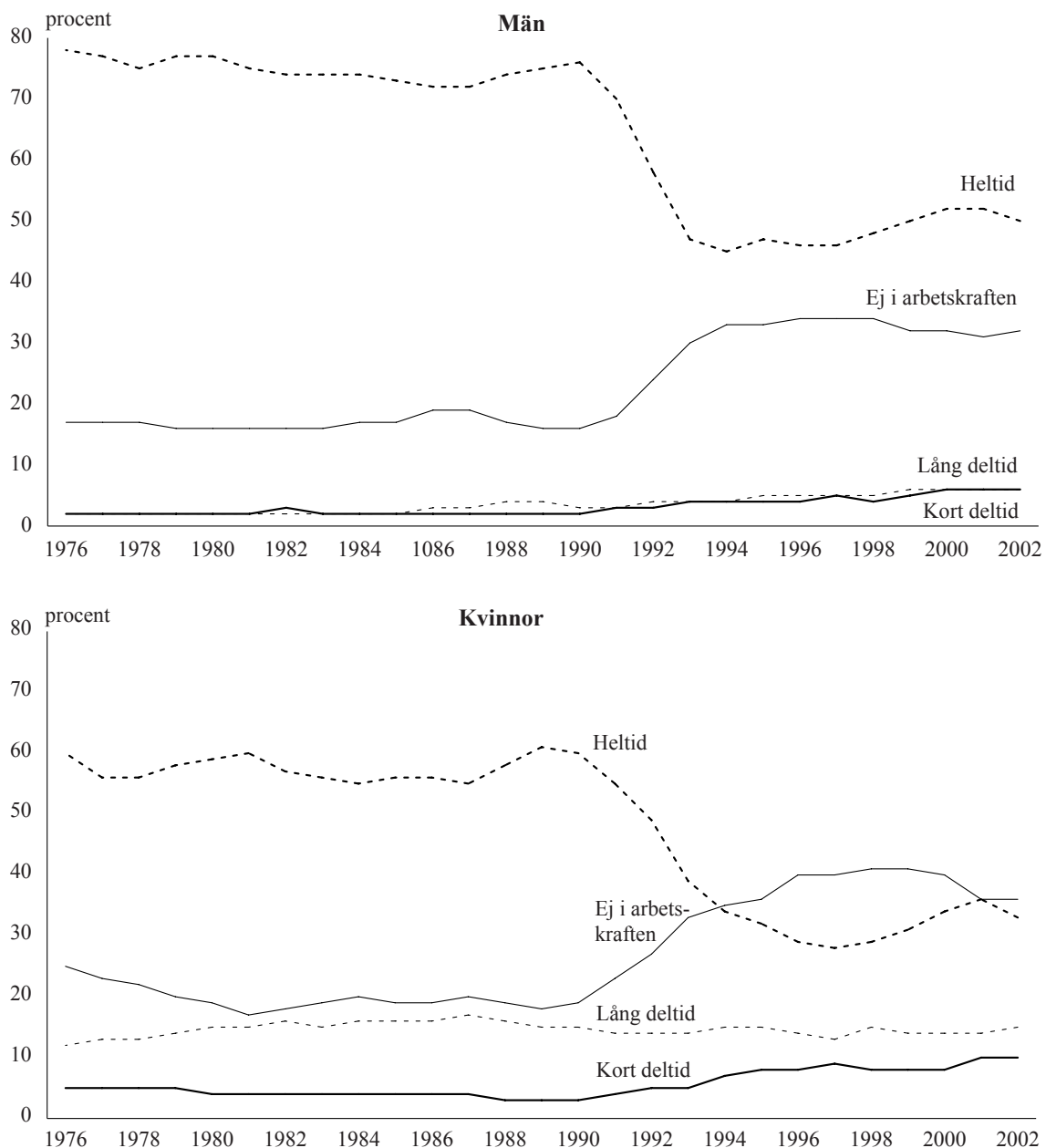
E-post: Ulla.Arnell-Gustafsson@Arbetslivsinstitutet.se

motsvarande andel för de unga kvinnorna var 40 procent. År 2002 arbetade elva procent av de unga männen heltid, medan motsvarande siffra för de unga kvinnorna var åtta procent.

Ur figurerna 1 och 2 kan också utläsas att deltidsarbetet har ökat för såväl kvinnor som män, för såväl 16-19 åringarna som 20-24 åringarna.

Figur 1. Utvecklingen på arbetsmarknaden för 16-19 åringar, män och kvinnor, 1976-2002. Procent. (Heltid = mer än 35 timmar per vecka; lång deltid = 20-34 timmar per vecka; kort deltid = 1-19 timmar per vecka.) Källa: Arbetskraftsundersökningarna, SCB.

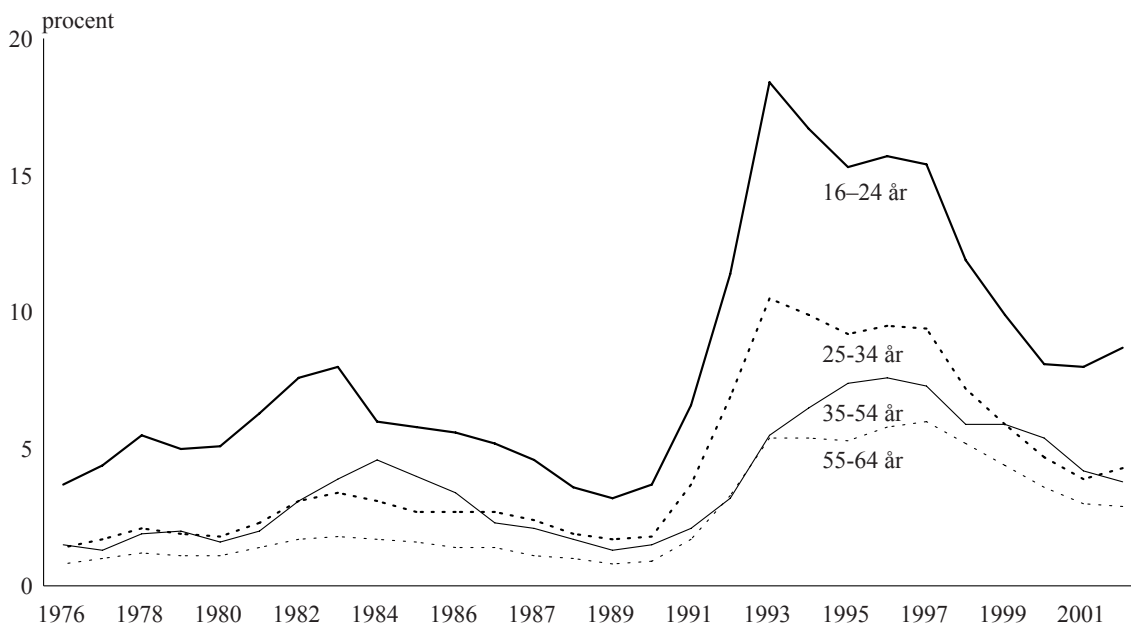

Figur 2. Utvecklingen på arbetsmarknaden för 20-24 åringar, män och kvinnor, 1976-2002. Procent. (Heltid = mer än 35 timmar per vecka; lång deltid = 20-24 timmar per vecka; kort deltid = 1-19 timmar per vecka.) Källa: Arbetskraftsundersökningarna, SCB.

Ett visst undantag från denna generella tendens är de 20-24 åriga kvinnorna; den långa deltiden har för denna grupp inte ökat särskilt mycket. Framför allt är det den korta deltiden som ökat, och då framför allt för de yngsta kvinnorna. År 2002 arbetade 18 procent av dessa kort deltid, vilket utgör nästan en femtedel av åldersgruppen.

En annan tendens gäller utvecklingen av arbetslösheten. Här kan vi konstatera att ungdomars arbetslöshet generellt sett ligger betydligt högre än de äldre åldersgruppernas. Ungdomar – liksom alla nyutträdande på arbetsmarknaden – är

också mer beroende av konjunkturläget. I en lågkonjunktur minskar efterfrågan på arbetskraft generellt sett och det drabbar då speciellt dessa grupper.

Figur 3. Arbetslöshetens utveckling för olika åldrar under perioden 1976-2002. Båda könen. Källa: SCB (2002a, s 16.)

Som framgår ur figur 3 ligger de ungas arbetslöshet klart över de äldre åldersgrupperna. Det bör också påpekas att figuren utvisar den öppna arbetslösheten. Eftersom arbetsmarknadspolitiken – åtminstone periodvis – starkt prioriterat ungdomarna skulle siffrorna visa än större skillnader om också individer i arbetsmarknadspolitiska åtgärder redovisades.

Det finns också data som tyder på att kvalitén på ungdomars första arbeten har försämrats. Så konstaterar Schröder i rapporten ”Ungdomars etablering på arbetsmarknaden – från femtiotal till nittiotal” bland annat förändringar i yrkesstrukturen under perioden 1950-1991. Hon konstaterar då att det skett ett brott i utvecklingen kring år 1970. Fram till dess ökar andelen ungdomar som gör sin debut på arbetsmarknaden i ett kvalificerat yrke, men från och med år 1970 vänds trenden till en svag ökning av andelen ungdomar med okvalificerade ”arbetaryrken”. Utvecklingen på de ungas arbetsmarknad efter 1970 skiljer sig därigenom markant från utvecklingen på de vuxnas arbetsmarknad, där en allt högre andel återfinns i ett kvalificerat yrke.

Ytterligare en trend på ungdomarnas arbetsmarknad är att andelen som betecknas vara ”inaktiva” har ökat under det senaste decenniet. ”Inaktiva” ungdomar är sådana som inte studerar, som inte har något arbete och som heller inte aktivt söker arbete. De kategoriseras således inte som arbetslösa och tillhör inte

arbetskraften. Enligt Ds 2002:30 har denna andel ökat mellan år 1990 och år 2001.

Tabell 1. Huvudsaklig sysselsättning år 2001, andel av befolkningen i respektive åldersgrupp. Procent.

	Huvudsaklig sysselsättning	1990	2001
Män 16-19 år	Övrigt	2	9
	Arbete i eget hushåll	0	0
	Studier	48	58
	Värnpliktstjänstgöring	2	2
	Sysselsatta	46	27
	Arbetslösa	2	3
Män 20-24 år	Övrigt	2	8
	Arbete i eget hushåll	0	0
	Studier	10	21
	Värnpliktstjänstgöring	3	1
	Sysselsatta	81	63
	Arbetslösa	3	6
Kvinnor 16-19 år	Övrigt	2	9
	Arbete i eget hushåll	1	0
	Studier	46	54
	Värnpliktstjänstgöring	0	0
	Sysselsatta	50	35
	Arbetslösa	3	3
Kvinnor 20-24 år	Övrigt	4	11
	Arbete i eget hushåll	3	2
	Studier	12	24
	Värnpliktstjänstgöring	0	0
	Sysselsatta	79	60
	Arbetslösa	2	4

I tabell 1 framgår att andelen ”övrigt” – dit de inaktiva ungdomarna räknas – ökat väsentligt mellan år 1990 och år 2001. Ur en annan sammanställning framgår att skälen till inaktiviteten bl a är att man inte ”kommit sig för att söka arbete”, att man ”avvaktar nytt arbete, studier”, att man ”anser att lämpligt jobb saknas” eller att man ”anser sig ha små chanser att få ett arbete” (a a, s 61).

Sammanfattningsvis visar denna statistik på att ungdomar under en längre tid än tidigare finns på en arbetsmarknad som utmärks av stor andel deltidsarbeten, relativt sett okvalificerade arbeten, relativt höga inslag av arbetslöshet. En ökande andel varken studerar eller finns i arbetskraften. De är inaktiva. De ”kommer sig inte för att söka jobb” eller ”tycker inte att det finns något lämpligt jobb att söka”.

En del av ungdomarna finns i dessa situationer ofrivilligt. De vill gärna ha en mer fast relation till arbetslivet, men av olika skäl har de inte lyckats få det. En del finns här frivilligt. De arbetar jämsides med studier för att tjäna extra pengar. Eller de jobbar för att få ihop pengar till en utlandsresa eller för att få tid att fatta beslut om sin framtid. Gemensamt för dessa bägge grupper är dock att de finns på en arbetsmarknad som för dem har karaktär av en "övergångsarbetsmarknad". De finns här preliminärt för att sedan göra något annat. Jag kallar denna arbetsmarknad för en "ungdomsarbetsmarknad".

Orsaker till ungdomsarbetsmarknadens tillväxt

Orsakerna till ungdomsarbetsmarknadens tillväxt går att finna inom åtminstone tre områden: arbetsmarknadens funktionssätt som i vissa avseenden förmodligen missgynnar ungdomar, den förlängda utbildningstiden samt utbredningen av en sk "ungdomskultur".

Arbetsmarknadens funktionssätt

Det är troligen så att det på den svenska arbetsmarknaden finns vissa förhållanden som missgynnar ungdomars inträde på arbetsmarknaden, även om det inte finns några entydiga forskningsresultat om detta. I Sverige har under det senaste decenniet skett en tillväxt av tillfälliga jobb i form av projektanställningar och behovsanställningar (Wikman 2002). Det är de unga som märker av denna förändring i störst utsträckning, eftersom de är nytillträdande på arbetsmarknaden. Även om flertalet som börjar sin tid på arbetsmarknaden med en tidsbegränsad anställning så småningom får en fast tjänst, påverkar ökningen av tidsbegränsade anställningar förmodligen inträdesprocessen på ett negativt sätt.

Även andra förhållanden kan framhållas, som förmodligen påverkar ungas inträde i arbetslivet. I tider av lågkonjunkturer och nedskärningar finns arbetsrättsregler som missgynnar de sist anställda, vilket i många fall är de unga. I Sverige är ungdomslönerna relativt sett höga, vilket också kan missgynna ungdomar. Utbildningssystemet och arbetslivet är relativt åtskilda i Sverige; i länder med lärlingssystem antas detta underlätta inträdesprocessen på arbetsmarknaden

Den förlängda utbildningstiden

Allt fler ungdomar påbörjar och fullföljer idag en gymnasieutbildning. Idag är det snarast avvikande att inte ha en gymnasieutbildning och det politiska målet är "en gymnasieskola för alla". År 1972 befann sig 68 procent av 16-åringarna, 60 procent av 17-åringarna och 39 procent av 18-åringarna i gymnasieskolan. År 2002 var motsvarande siffror 96, 93 och 91 procent (egna beräkningar grundade på data från SCB och Skolverket). I början av 1990-talet genomfördes en gymnasiereform, vilken bl a innebar att de yrkesinriktade gymnasieutbildningarna

förlängdes från två till tre år. Detta gjorde självfallet att andelen ungdomar som kom ut på arbetsmarknaden minskade drastiskt, vilket också kan utläsas ur tabell 1. Åren 1992-93 var det betydligt färre ungdomar som arbetade heltid än under åren 1990-91.

Också en allt större andel studerar vidare på universitet och högskola. År 2000 hade 34 procent av de 25-åriga männen och 43 procent av de 25-åriga kvinnorna börjat i högskolan. Antalet högskolenybörjare har ökat med mer än 40 procent sedan början av 1990-talet (SCB 2002, s 32).

Den förlängda utbildningen förklarar framför allt varför ungdomar i allt lägre grad finns i arbetskraften och inte jobbar heltid. Men den förklarar förmodligen också delvis varför det korta deltidsarbetet har ökat i omfattning och varför ungdomar i allt högre grad jobbar i okvalificerade arbeten. Flertalet ungdomar jobbar nämligen parallellt med skola och andra studier. Uppskattningsvis mellan 55 och 80 procent av gymnasiets elever arbetar jämsides med skolarbetet på ett eller annat sätt (SCB 1998, 1989, Czaplicka & Ekerwald 1986, Blomqvist 1988, Arnell Gustafsson 2002). I dessa siffror ingår dels deltidsarbete i veckor och på helger under terminerna, dels sommarjobb. Det senare är förmodligen oftast heltidsjobb, och avspeglar sig således inte i statistiken om deltidsarbete.

Ungdomskulturens utbredning

Det finns mycket som talar för att det i det moderna samhället finns en utveckling av en speciell ”ungdomskultur”, som kan påverka övergångstiden till en fastare förankring på arbetsmarknaden. Denna ”ungdomskultur” innehåller exempelvis drag av en ökad individualitet och med detta en större – upplevd – valfrihet än tidigare. Denna valfrihet gäller bl a val av yrke och studier.

Att välja vilket arbete man skall ägna sig åt är inte lätt. Det gäller att välja en yrkesbana som det över huvud taget går att försörja sig på, dvs det skall finnas ett arbete inom det valda området. Men för många unga gäller det också att finna ett arbete som de finner intressant och givande. Att bara arbeta för att försörja sig är en värdering som allt färre ger uttryck för (t ex Arnell Gustafsson 1988, Baethge 1992, Hagström & Gamberale 1995, Inglehart 1990) Arbetet har blivit ett uttryck för den individuella identiteten.

I och med detta finns skäl att tro att beslutsprocessen när det gäller utbildnings- och yrkesval har blivit alltmer komplicerad för den enskilde individen. Thomas Ziehe (1986) talar om ett ökande ”möjlighetsmedvetande” när det gäller individens val av livsform generellt, vari också yrkesvalet ingår. Via massmedia och informationssamhället generellt har kunskapen om de många alternativen blivit tillgänglig. Den ökade individualiteten kräver att du finner det rätta för just din personlighet. Även om de faktiska möjligheterna är begränsade finns en vision av det fria valet. Det är du själv som avgör din framtid. Samtidigt som detta naturligtvis upplevs som positivt kan det också innebära en belastning för

den enskilde och det är förmodligen många ungdomar som väljer att skjuta fram detta svåra beslutsfattande. De väljer att arbeta preliminärt och att kanske resa utomlands innan det allvarsamma vuxenlivet börjar.

Konsekvenser av att ungdomars arbetslivsintråde skjuts fram tiden

Deltagandet i arbetskraften skjuts fram

Att ungdomar börjar sitt arbetsliv senare i livet innebär självfallet att deras tid i arbetskraften skjuts fram. Huruvida det i makroperspektiv har någon betydelse för utbudet av arbetskraft är svårt att uttala sig om. Man vet nämligen att högutbildade har högre arbetskraftsdeltagande än lågutbildade; i den mån ett försenat inträde på arbetsmarknaden har att göra med längre utbildning kan detta således kompensera för ett senare inträde. Detta förutsätter dock att utbildning har samma relativa betydelse som idag.

Familjebildningen senareläggs

En annan konsekvens av ett framskjutet arbetskraftsinträde är en senarelagd familjebildning. Att man får barn senare idag än tidigare framgår klart ur statistiken. År 1970 var förstagångsfödarskan i medeltal 23 år, år 2000 var hon 28 år (Ds 2001:57). En senarelagd familjebildning innebär förmodligen också att antalet födda barn blir lägre. Enligt SCBs prognoser kommer andelen barnlösa att öka något från 13 procent bland kvinnor födda i början av 1950-talet till 17 procent för kvinnor födda i början av 1980-talet, beroende på att något färre kvinnor kommer att kunna realisera sin önskan att få barn eftersom många startar sent med sin familjebildning. Dessutom kommer färre kvinnor att kunna få sitt tredje och fjärde barn, när den barnafödande perioden förskjuts (SCB 2002, s 20). Ur ett arbetskraftsperspektiv innebär detta således att arbetskraften i allt lägre grad reproducerar sig själv.

Kopplingen mellan arbetsmarknadsstatus och familjebildning har något vidare utvecklats i Gonäs och Wikman (2002). Här refereras bl a en studie (Persson 2001) där man i olika befolkningsregister följt individer, vars arbetsmarknadsstatus man fått uppgift om via SCBs Arbetskraftsundersökningar. Resultaten pekar här på ett starkt samband mellan arbetsmarknadsstatus och barnafödande. Arbetslösa föder barn i betydligt lägre grad än de som har arbete. Tidsbegränsat anställda föder barn i betydligt lägre grad än fast anställda. I dessa bearbetningar har man konstanthållit faktorerna ålder, tidsperiod, sammanboendestatus och utbildning.

Gonäs och Wikman analyserar också hur arbetssituationen ser ut efter barnafödande och föräldraledighet, och de konstaterar då att för dem som före barnafödandet etablerat en fast förankring på arbetsmarknaden tycks barnafödandet inte ha någon dramatisk effekt på arbetssituationen efter föräldraledigheten. Detta gällde för såväl män som kvinnor. Inte heller för de män som hade en

lösare förankring på arbetsmarknaden hade faderskap någon större betydelse för arbetsmarknadsstatusens utveckling. För kvinnor med lösare förankring på arbetsmarknaden tycktes däremot moderskap och föräldraledighet ha negativ betydelse; här fanns uppenbara svårigheter att återkomma till eller få en fastare förankring på arbetsmarknaden.

En förlängd tid till en första fast förankring på arbetsmarknaden kan således ha skilda konsekvenser för kvinnor och män. Den tidsmässiga krocken mellan etablering på arbetsmarknaden och familjebildning tycks ha större – och mer negativa – konsekvenser för de unga kvinnorna. Man kan här skönja en polariserad utveckling: de unga kvinnor som skaffar sig en utbildning och en fast förankring på arbetsmarknaden innan barnafödandet kommer förmodligen att klara sig rätt bra i arbetslivet. Förlorarna är den grupp kvinnor som väljer att föda barn innan de hunnit göra en sådan förankring.

Hur påverkas socialisationen till arbetslivet?

En annan konsekvens som kan diskuteras är hur den längre utbildningstiden och vistelsen i det ”preliminära arbetslivet” påverkar socialisationen till det ”vuxna” arbetslivet och till vuxenlivet generellt. Den här frågan är beforskad i mycket liten utsträckning, och här kan endast ges några enstaka forskningsresultat och spekulativa resonemang.

När det gäller den längre tiden i utbildningssystemet finns antaganden att den längre vistelsen i en homogen ungdomsmiljö försvårar vuxensocialisationen. Detta berörs exempelvis av den tyske ungdomsforskaren Martin Baethge. Genom att ungdomar längre hålls kvar i åldershomogena skolklasser utvecklas lätt en specifik ungdomskultur, med speciella normer och värderingar. Dessutom kommer ungdomar, genom den förlängda skolutbildningen, senare i kontakt med de ekonomiskt rationella attityder som ett eget förvärvsarbete med försörjningsansvar innebär. De tillåts i en skolsituation befinna sig i ett ”psykologiskt moratorium”, med större tolerans för fel och missbedömningar än i en arbetssituation.

Detta resonemang kan delvis styrkas av en studie, där skolungdomars möte med arbetslivet i samband med den arbetsplatsförlagda utbildningen, varit i fokus (Arnell Gustafsson 2003). När ungdomarna skall beskriva hur mötet med arbetslivet skiljer sig från skolsituationen uttrycker de sig i termer av vuxenansvar och ”verklighet”.

Vad tycker Du är den största skillnaden mellan att gå i skolan och att praktisera?

Det är väl... det är mer på allvar där.

Det är mer på riktigt?

Ja, liksom. Det händer. Du kan inte komma för sent och säga förlåt att jag kommer för sent. Det är skämmigt. Det gäller att skärpa sig. Det är ju som på riktigt liksom (a a, s 24).

Elevernas uttalanden i denna studie understryks och får stöd av lärarna. De tycker sig märka att eleverna genomgår en stor förändring i samband med den arbetsplatsförlagda utbildningen. Eleverna blir mer ”vuxna” och mer ansvarstagande. Samtidigt varierar förhållandena mellan olika arbetsplatser och från skolan kontrolleras detta i viss mån. Dåliga arbetsplatser, där eleverna utnyttjas som extrapersonal och där inlärningsmomentet är ringa, sällas bort. Vissa regler – t ex att eleverna skall ha en särskild handledare på arbetsplatsen – måste också vara uppfyllda.

Dessa kontrollsystém gäller inte på den marknad där ungdomarna arbetar extra bredvid skolan och en viktig fråga är om de arbetsplatser som finns på ”ungdomsarbetsmarknaden” är goda socialisationsarenor. Det här finns mycket litet belyst i svensk forskning. Däremot finns en del forskning från USA, där ”ungdomsarbete” i form av skolelevers och studenters extraarbete vid sidan av studier funnits mer utbrett under längre tid. Resultaten från denna forskning är relativt kritiska (Greenburger & Steinberg 1986). Här konstateras exempelvis att ungdomar i stor utsträckning arbetar på ålderssegregerade arbetsplatser – arbetsplatser där mest ungdomar arbetar. Här finns således en segregering på arbetsplatsnivån. Hamburgerrestauranger och snabbköp är exempel på sådana arbetsplatser. Tar man dessutom arbetstiden i beaktande blir tendensen förmodligen än tydligare. Ungdomar arbetar extra på kvällar och helger, då den ordinarie arbetskraften är ledig. Fältstudier visar också att kontakterna mellan ungdomar och vuxna på arbetsplatserna är mycket begränsade. Kunskapsöverföringen mellan generationerna tycks vara relativt liten.

Den typiska ungdomsarbetsplatsen i Greenburger och Steinbergs studie innehöll relativt enkla och okvalificerade uppgifter. Ofta låg arbetsplatsen inom restaurangbranschen eller allmänt inom servicesektorn. Relationen mellan arbetsgivare och arbetstagare var instrumentell och rörligheten var hög. Kvällsarbete och ensamarbete var vanligt. Närheten till alkohol och narkotika var påtaglig och stressnivån hög. Greenburger och Steinberg menar att flera negativa effekter kunde påvisas av detta. Alkohol- och narkotikamissbruk var t ex vanligare bland ”ungdomsarbetare” och tilltog över tid. Cyniska attityder till arbete utvecklades hos vissa grupper (a a, s 143). Det fanns emellertid också positiva förändringar som var kopplade till ungdomsarbetet, bl a att flickornas självförtroende ökade.

Den slutsats som kan dras från denna amerikanska forskning är att synen på den idealtypiska arbetsplatsen, där unga lär av äldre och gradvis socialiseras in i ett vuxenliv bör nyanseras. Arbetsplatser kan se mycket olika ut. Det är också flera frågor som borde ställas om betydelsen av det ”preliminära” arbetslivet. Betyder det exempelvis något att ungdomar som studerar vidare har haft erfarenhet av yrken, där högre utbildning inte krävs? Att läkare har haft erfarenhet av att arbeta som vårdbiträde? Att juristen har haft erfarenhet som fångvaktare? Kan det öka kunskapen om olika samhällsklassers levnadsförhållanden och därigenom öka förståelse och solidaritet?

Facklig anslutning

Det finns också andra aspekter i ungdomars liv som kan kopplas till det framskjutna inträdet i arbetslivet, men där kopplingen inte är särskilt tydlig och där andra samhällsförändringar har stor betydelse. Jag tänker här ta upp dels ungdomars fackliga engagemang, dels ungdomars attityder till arbete.

I ett internationellt perspektiv är det fackliga engagemanget högt i Sverige. Men under det senaste decenniet har den fackliga organisationsgraden minskat (Kjellberg 2002). Speciellt gäller detta för de unga. I tabell 2 visas utvecklingen mellan år 1990 och 2001.

Tabell 2. Facklig organisationsgrad för löntagare efter ålder 1990-2001. Procent. Källa: Kjellberg (2002, s 251). Årsmedeltal för anställda. Heltidsstuderande med arbete vid sidan av studierna exkluderade. Bearbetning av AKU, tilläggstabeller 136AX-136BX.

Ålder	1990	1993	2001	1990-2001	1993-2001
16-24 år	62	69	51	-11	-18
25-29 år	78	81	73	-5	-8
30-44 år	85	86	81	-4	-5
45-64 år	88	89	87	-1	-2

För de unga mellan 16 och 24 år minskade fackanslutningen under denna period med elva procentenheter mot en procentenhet för löntagarna i sin helhet. Då har heltidsstuderande med arbete vid sidan av studierna exkluderats. Skulle dessa inkluderas skulle förmodligen siffran vara betydligt lägre. Ser vi på minskningen mellan åren 1993 och 2001 uppgår den till hela 18 procent. Skillnaden beror på att den fackliga anslutningen ökade mellan år 1990 och år 1993, förmodligen pga lågkonjunkturen. Kjellberg söker förklaringen till den minskande fackliga anslutningen dels i de ungas lösa anknytning till arbetsmarknaden, dels – i viss mån – i en ökad individualisering i samhället. När det gäller den första förklaringen hänvisar han till att av 16-24 åringarna saknar hälften av de anställda ett fast jobb. Detta, menar Kjellberg, ger en lös anknytning till såväl arbetsmarknaden som den enskilda arbetsplatsen. De tidsbegränsat anställda kontaktas ofta inte ens av någon facklig representant. När det gäller den andra förklaringen hänvisar Kjellberg generellt till teorier om ökad individualisering i samhället. Samtidigt påpekar han att i ett par attitydstudier påvisas inte några större skillnader mellan yngre och äldre i deras syn på facket. Så visar exempelvis Furåker och Berglund (2001) att de yngre inte avviker från de medelålders eller äldre i synen på om facket behövs eller inte för att de anställda skall nå resultat i förhandlingar med arbetsgivaren, och i de sk SOM-undersökningarna tillhör de unga de som har en minst negativ inställning till fackliga organisationer (Kjellberg 2002, s 322 och 324).

Kjellbergs förklaringar tycks mig rimliga och välgenomtänkta. En ytterligare förklaring skulle kunna vara att ungdomars socialisation till ”det vuxna arbets-

livet” via ”det preliminära” inte gynnar facklig anslutning. I ”det preliminära arbetslivet” är fördelarna med en facklig anslutning inte påtagliga. Anställningstrygghet är inte en primär fråga när man arbetar kort deltid och ”egentligen” studerar. De unga betraktas förmodligen inte heller då som arbetsplatsens ”kärna” och kontaktas därför i ringa grad av fackliga representanter. Kan denna attityd permanentas och bestå i ”det vuxna arbetslivet”? Kan detta vara en förklaring – bland flera – till ungas sjunkande intresse för facklig anslutning?

En annan förklaring, som Kjellberg inte berör, är att det ”preliminära” arbetslivet inte endast omfattar arbete bredvid heltidsstudier. Även heltidsarbete kan under en övergångsperiod ingå i det ”preliminära” arbetslivet. Inte heller då är förmodligen facklig anslutning en primär fråga för den unge.

Ungdomars attityder till arbete

Ungdomars attityder till arbete och över huvud taget ungas attityder och värderingar har ofta varit i fokus när det gäller att beskriva framtiden. Tanken är här att de unga representerar framtida generationer, och att de värderingar som ungdomar uttrycker kommer att leva kvar och i viss mån forma det framtida samhället.

Det finns dock en hel del problem som bör uppmärksammas när det gäller forskningen om ungdomars attityder och värderingar.

Generation eller fas i livscykeln?

När ungas och äldres attityder jämförs kan de skillnader som konstateras tolkas på åtminstone två sätt. Dels befinner sig unga och äldre i olika faser av livscykeln, dels tillhör de olika generationer. Om man således konstaterar att äldre värderar ”anställningstrygghet i arbetet” högre än yngre kan det dels bero på att de äldre befinner sig i en fas i livet då de vill ha trygghet och kontinuitet, dels på att de tillhör en generation som vuxit upp under knappa materiella förhållanden och att detta präglat deras värderingar. Det är denna senare förklaring som har störst intresse om attityder och värderingar används i syftet att säga något om det framtida samhället.

Brist på longitudinella studier eller upprepade tvärsnittsdata

För att kunna särskilja förklaringar som är kopplade till fas i livscykeln respektive generation krävs studier som sträcker sig över tid. Det kan antingen vara longitudinella studier eller upprepade tvärsnittsdata. Ett problem är att sådana studier saknas i stor utsträckning.

Frågornas utformning viktig

Ett krav då jämförelser över tid skall göras är att frågorna är utformade på exakt samma sätt. Frågornas utformning har nämligen stor betydelse för hur svaren

utformas, och därmed möjligheterna att göra jämförelser över tid. Frågornas utformning är även viktig generellt vid tolkningen av data, och detta problem har speciell relevans när det gäller ungdomars syn på arbete. Eftersom ungdomar dels arbetar i ett ”preliminärt” arbetsliv, dels i ett kommande ”vuxet” arbetsliv, är det viktigt att ha detta i beaktande dels vid frågeformulering, dels vid tolkningen av data. I det preliminära arbetslivet är det förmodligen lönen som är den viktigaste drivkraften. I det ”vuxna” arbetslivet kan det vara andra förhållanden. I många studier görs inte denna distinktion. I Ungdomsstyrelsens senaste rapport (Ungdomsstyrelsen 2003) ställs exempelvis frågan ”Hur viktiga är följande egenskaper i ett arbete för att du ska vara intresserad av det?” Sedan jämförs yngres och äldres attityder. Här konstateras då att 16-19 åringar betonar ”bra lön och löneutveckling” i högre grad än andra åldersgrupper. Detta kan då tolkas på åtminstone två olika sätt: Antingen att den yngre åldersgruppen fäster större vikt rent generellt vid bra lön och löneutveckling eller att de refererar till ett arbete på den preliminära arbetsmarknaden. Dessa arbeten har man ju i regel för att primärt tjäna pengar, och de preferenser som gäller dessa jobb behöver ju inte gälla arbeten generellt.

Kontroll av bakgrundsvariabler saknas ofta

Eftersom det är ont om longitudinella studier och upprepade tvärsnittsstudier i Sverige används ofta enkla tvärsnittsstudier, där yngres och äldres attityder jämförs. Ett problem är här att kontroll av relevanta bakgrundsvariabler ofta saknas. Skall man göra framskrivningar utifrån tvärsnittsdata – vilket i och för sig är problematiskt – kan det vara relevant att ha kunskap om vad exempelvis utbildningsnivå och familjeförhållanden betyder relativt ålder.

Den kanske mest kända studien av värderingsmönster och deras utveckling över tid är utförd av Ronald Inglehart (1990, 1997). Han har sedan 1970 samlat in attityddata från 43 olika nationer; dessa attityder behandlar generella frågor om syn på vikten av ekonomisk tillväxt, brottsbekämpning, yttrandefrihet, inflytande på jobbet etc. Med hjälp av faktoranalys har Inglehart grupperat dessa frågor i en grupp som uttrycker ”materiella värderingsmönster” och en grupp som uttrycker ”postmateriella värderingsmönster”. Han visar sedan hur de materiella värderingsmönstren avtar och de postmateriella värderingsmönstren tilltar över tid; det är också så att yngre i högre grad har postmateriella värderingsmönster än de äldre. Det unika med Ingleharts studier är dess omfattning, både geografiskt och över tid. Däremot tar hans attitydpåståenden inte specifikt upp attityder i förhållande till arbete. Hans resultat kan ändå i viss mån användas som indikatorer på värderingsmönster med anknytning till arbete. De materiella faktorerna kan anknytas till arbetets betydelse som inkomstkälla, medan de postmateriella faktorerna mer indikerar att arbetets innehåll och demokrati på arbetsplatsen har betydelse.

En studie, där åldersfaktorn studeras på ett ovanligt noggrant sätt är Theandersson (2000). Hans studie grundar sig på tvärsnittsdata från mitten av 1990-talet, omfattande 1 444 enkätsvar.

I studien konstanthålls utbildningsnivå, sektor, socio-ekonomisk status, kön och familjeförhållanden.

Tabell 3. Den relativa betydelsen av ålder vid val av arbete och arbetsplats. Logistisk regression. Oddskvoter. Källa: Theandersson (2000, s 90-91).

Födelseår	Lön		Intressanta och omväxlande arbetsuppgifter		Värde för andra människor	
1930-tal eller tidigare	1	1	1	1	1	1
1940-talet	1,27	1,34	1,15	1,16	0,73	0,76
1950-talet	1,09	1,20	2,07**	1,40	0,26**	0,54*
1960-talet	1,25	1,60	2,04**	2,23***	0,10***	0,40***

Födelseår	Möjlighet ta egna initiativ		Möjlighet påverka arbetsuppgifterna		Möjlighet lära nya saker	
1930-tal eller tidigare	1	1	1	1	1	1
1940-talet	1,04	1,20	0,37*	1,29	0,90	0,84
1950-talet	0,68	0,93	0,61	1,32	3,10	1,74**
1960-talet	0,56	0,75	0,42	1,01	2,40	2,19***

Födelseår	Kamratskap		Anställningstrygghet		Möjlighet att avancera	
1930-tal eller tidigare	1	1	1	1	1	1
1940-talet	1,87	1,15	0,79	0,66*	0,00	1,31
1950-talet	2,50**	1,23	0,50*	0,58**	0,00	2,21
1960-talet	3,54***	1,23	0,37**	0,41***	0,55	3,51**

Signifikansnivåer: *p<0,1; **p<0,05; ***p<0,01

I tabellen kan konstateras att äldre prioriterar anställningstrygghet i betydligt högre grad än yngre. Detta är i överensstämmelse med resultat från tidigare studier, t ex den svenska Generationsutredningen (SOU 1994:150). Yngre däremot, värderar i högre grad intressanta och omväxlande arbetsuppgifter, möjlighet att lära nya saker, kamratskap och – i viss mån – möjlighet att avancera. En intressant skillnad mellan yngre och äldre gäller betydelsen av att arbetet skall ha värde för andra människor, där de äldre prioriterar detta i högre grad. Detta får stöd av annan forskning som tyder på att kollektiva värden är viktigare bland äldre än yngre och att detta skulle vara en generationseffekt (Almås m fl 1995). Detta kan ju också relateras till den tidigare refererade forskningen om den minskade fackliga anslutningen bland unga.

Ytterligare en jämförelse som kan refereras i detta sammanhang, redovisas i en rapport från Ungdomsstyrelsen (2003, s 62)

Tabell 4. Bedömning av arbetet, uppdelat på unga och vuxna, 16-74 år, 1993, 1997, och 2002, procent. Källa: Ungdomsstyrelsen 2003, s 62.

Vilken av de här meningarna tycker du stämmer bäst med det arbete du har nu?	År	16-29 år	35-74 år
Det här arbetet är som alla andra jobb, man gör sitt, men det enda som betyder något är förtjänsten	1993	39	20
	1997	36	25
	2002	42	29
Det här arbetet är något särskilt med. Förutom lönen ger det mig en känsla av personlig tillfredsställelse	1993	61	80
	1997	64	75
	2002	58	71

Det är fler, såväl yngre som äldre, som anser att ”jobbet ger personlig tillfredsställelse” jämfört med dem som anser att ”det enda som betyder något är förtjänsten”. De yngre betonar den senare åsikten i högre grad än de äldre, vilket kan tolkas såväl i ett livsfasperspektiv som i ett generationsperspektiv. I ett livsfasperspektiv betyder det att man i ungdomen ser arbetet på ett annat sätt än när man blir äldre. Till exempel kan det förhållande som tidigare påpekats, nämligen att man befinner sig på en ungdomsarbetsmarknad och har ett ”preliminärt” arbete, ha betydelse. I ett generationsperspektiv skulle man kunna tolka resultatet så att samhällsutvecklingen går i den riktningen att kapital och pengar fått större och större betydelse, och att detta gör att de yngre generationerna påverkas i sina värderingsmönster. Denna senare tolkning får visst stöd, då man följer utvecklingen för samtliga åldersgrupper mellan åren 1993 och 2002. För samtliga åldersgrupper är andelen större som betonar förtjänsten år 2002 jämfört med år 1993. Å andra sidan kan det tolkas på det sättet att aspirationsnivåerna har blivit högre vid den senare tidpunkten än vid den tidigare, men att arbetenas reella innehåll inte motsvarar dessa.

En studie som är av speciellt intresse därför att den har en annorlunda uppläggning än många andra redovisas i SCB (2001). Här redovisas resultaten från en enkät, som vände sig till personer i åldern 25-35 år. I studien ställdes bl a frågor om varför man valt det jobb man hade och, om man vill byta jobb, vilket skälet skulle vara till detta. Resultaten från studien tycks antyda en omprioritering för många i riktning mot en mer materialistisk inställning. En viktig faktor för att byta jobb skulle vara en bättre lön. Däremot betonades inte detta i lika hög grad som skäl till varför man tog sitt nuvarande jobb. Resultaten tyder på att värderingar av vilka faktorer som är viktiga för valet av arbete delvis är beroende av var i livscykeln man befinner sig. Just i åldern mellan 25 och 35 år bildar man ofta familj, vilket ställer krav på högre lön. Detta kan göra att lönefaktorn ökar i betydelse på bekostnad av arbetsuppgifternas innehåll.

De refererade studierna visar några av de svårigheter som finns när man skall beskriva värderingsförändringar när det gäller synen på vad som är viktigt i arbetet och arbetslivet. Tolkningsproblemen är stora. Ett annat problem gäller hur

stor vikt man över huvud taget skall lägga vid attityder. I vad mån har attityder betydelse för reellt beteende och därmed för framtidens utveckling? Hur stabila är attityder? Vad betyder förändrade yttre, materiella förhållanden för attityders utveckling?

Ett sätt att studera ungdomars värderingar av arbete är att se till deras utbildningsval. Här är attityden kopplad till ett beteende som har betydelse för deras framtid, som är viktigt för deras liv. Man kan därför tänka sig att attityden är mer välförankrad när den uttrycks i utbildningsval än i mer ansvarslost uttryckta svar i en attitydundersökning. Å andra sidan är det inte alltid lätt att förstå utbildningsval i termer av attityder. Vi kan bara försöka tolka varför vissa utbildningar är mer – eller mindre – populära än andra.

När det gäller val av gymnasieutbildningar så kan vi först konstatera att andelen gymnasieelever har ökat på de studieförberedande programmen jämfört med de yrkesförberedande. I mitten av nittiotalet var andelen elever på de studieförberedande programmen lägre än de på de yrkesförberedande. Detta har nu svängt, så att fördelningen mellan de bägge programtyperna är relativt jämn (SCB 2002b, s 28).

När det gäller de studieförberedande programmen var det år 2000 ett något större antal som fullföljde det samhällsvetenskapliga än det naturvetenskapliga programmet (20 037 jämfört med 16 483). Det samhällsvetenskapliga programmet minskade i elevantal från år 1996 till år 2000 (från 23 364 till 20 037), medan det naturvetenskapliga ökade (från 13 197 till 16 483). Bland de yrkesförberedande programmen har följande program ett minskat elevintresse: barn- och fritid, handel- och administration, omvårdnadsprogrammet, fordonsprogrammet samt industriprogrammet. Följande program har ett stabilt eller svagt ökande elevintresse: det estetiska programmet, hotell- och administration, medieprogrammet, naturbruksprogrammet samt – under de senaste två åren – byggprogrammet. Det senare programmet återhämtade sig efter en nedgång under nittiotalets krisår.

Till en del kan man kanske säga att dessa tendenser stöder den allmänna trenden mot mer ”postmateriella” värderingar; det ökande intresset för det estetiska programmet och medieprogrammet är en sådan tendens. Inom dessa områden prognostiseras också att utbudet av arbetskraft i framtiden i hög grad kommer att överstiga efterfrågan; det är således inte något ekonomisk-rationellt övervägande som här styr ungdomarnas utbildningsval. Det vikande intresset för barn- och ungdomsprogrammet samt omsorgsprogrammet kan tolkas som ett vikande intresse generellt för att arbeta inom den offentliga sektorn. Möjligtvis skulle man till denna tendens kunna koppla den minskande solidariteten med ”det gemensamma”, ”det kollektiva”, som tidigare påpekats, liksom att det finns en viss tendens till att lön och materiella förmåner blivit något mer betonade än tidigare. Att lönen är låg inom den offentliga sektorn och framför allt inom omsorgssektorn har starkt framhållits de senaste åren. Inom dessa sektorer

prognostiseras att efterfrågan i mycket hög grad kommer att överstiga utbudet av arbetskraft, speciellt inom omsorgssektorn. Trots en god arbetsmarknad har antalet ungdomar som påbörjar omvårdnadsprogrammet minskat från 9 000 per år i slutet av 1980-talet till mindre än 4 000 år 2000. I framtiden blir pensionsavgångarna stora. För år 2020 räknar man med en brist på arbetskraft om ca 150 000 personer. Det kommer också att vara brist på läkare, receptarier och sjuksköterskor.

Det tycks således vara så att ungdomar inte i första hand väljer utbildning och därmed yrkesinriktning efter den framtida efterfrågan. Åtminstone måste vissa andra förhållanden – t ex lönenivå – upplevas vara acceptabla. Men att efterfrågan på arbetsmarknaden i viss mån har betydelse för ungdomars utbildningsval är klart; så har exempelvis sökande till datautbildningar avtagit efter den senaste tidens nedgång inom IT-sektorn. Och antalet sökande till byggprogrammet på gymnasieskolan följer i hög grad utvecklingen på byggarbetsmarknaden.

Ett område där arbetsgivarna sedan länge uttryckt oro för bristen på kvalificerad arbetskraft gäller industriarbete på den operativa nivån, och flera företag har startat sk ”industrigymnasier”, med praktik i nära anslutning till företagen och med specialutformade kurser. Dessa skolor har lockat många och kompetenta sökande. Det finns också andra framgångsrika försök att specialinformera och upplysa om industriprogrammen, och avslutningsvis refereras här ett konkret exempel där man genomfört en lyckad satsning.

Småföretagen i Dalarna såg framtidens rekryteringsproblem som alarmerande. I Avesta hade man år 2001 endast två förstahandssökande till industriprogrammet, och det fanns diskussioner om att lägga samman programmet med närliggande orters. Kommun och företag inom Avesta menade dock att det var viktigt att behålla det lokala Industriprogrammet. En arbetsgrupp skapades som fick i uppdrag att arbeta med långsiktiga utvecklingsfrågor kring programmet samt för att öka intresset bland eleverna.

Genom denna arbetsgrupp har olika insatser för att öka intresset för industri och teknik koordinerats och arrangerats. Man har bl a genomfört en enkät till elever i årskurs 9 och till anställda inom verkstadsindustrin, där man ställt frågor om hur man ser på industriarbete. Resultaten från denna enkät har sedan diskuterats i skola och på företagen. Man har också speciellt engagerat sig på Näringslivsdagen och i informationen inför elevernas val till gymnasiet. Företagen har engagerat sig i PRAO och APU. Dessa ansträngningar gav snabbt resultat. Till hösten 2002 var antalet förstahandssökande till Industriprogrammet 28 och det totala antalet sökande 63 (att ... informerar 2002).

Några avslutande kommentarer

Vad betyder då de trender som här skisserats för utvecklingen av ett ”hållbart arbetsliv”? Eller kanske snarare för ett ”hållbart liv”? För ett hållbart arbetsliv förutsätter att också andra delar i människors liv fungerar. Att familj och arbete går att förena. Att kropp och själ inte slits ut i förtid.

En av de viktigaste förändringar som framhållits i denna artikel är att ungdomar får en fast etablering i arbetslivet allt senare. Detta beror på skäl som har karaktär av såväl frivilliga val som mer ofrivillig utsatthet. Det senare är självfallet negativt för den enskilde individen; att drabbas av arbetslöshet och tillfälliga jobb när man egentligen vill ha en fast etablering i arbetslivet är inte något önskvärt. De skäl som har att göra med de frivilliga valen har dels att göra med en längre utbildningstid och dels en längre övergångstid i något man kan kalla en ”ungdomskultur”. Denna tid kan exempelvis ägnas åt att resa och att prova sig fram i olika jobb och livsstilar. Dessa – mer frivilliga – skäl har såväl positiva som negativa aspekter för den enskilde individen, där de positiva förmodligen överväger. Utbildning betraktas generellt vara något positivt. Och att ta sig tid för att välja jobb och livsstil är måhända en nödvändighet i det komplicerade samhälle vi lever i. Det kan dock hända att denna övergångsperiod kan förstöras upp, bli alltför lång och göra att tid går till spillo för den unga individen. Kanske blir inte valen bättre för att man drar ut på beslutsprocessen?

Vissa konsekvenser av ett senare inträde i arbetslivet blir desamma vilka skäl som än ligger bakom. En sådan konsekvens är att den tidsmässiga krocken mellan en fast etablering på arbetsmarknaden och familjebildningen blir påtaglig. Och ju senare man börjar föda barn desto större blir risken för ofrivillig barnlöshet och att antalet födda barn minskar. Dessa konsekvenser är negativa ur såväl ett individuellt välfärdsperspektiv, som ur ett samhällsperspektiv; ett hållbart arbetsliv förutsätter att arbetskraften reproduceras.

Den tidsmässiga krocken mellan arbetslivsetablering och familjebildning kan få olika konsekvenser för olika grupper av ungdomar. Det tycks vara så att det i första hand är de unga kvinnorna som inte hunnit etablera sig på arbetsmarknaden innan barnafödandet som har det svårt att senare få en bra position i arbetslivet. Denna tendens förstärks förmodligen av att det generellt tar längre tid att få en fast förankring på arbetsmarknaden.

Även om den fasta etableringen i arbetslivet skjutits fram i tiden så finns ungdomarna i arbetslivet. Men många arbetar på en slags ”övergångsmarknad”, av såväl frivilliga som ofrivilliga skäl. De arbetar här preliminärt, t ex i väntan på något bättre, för att tjäna pengar till någon resa, för att de inte riktigt vet vad de skall göra med sina liv, för att tjäna lite extra pengar vid sidan av sina studier. Vad vistelsen på denna preliminära arbetsmarknad betyder för socialisationen till arbetslivet och vuxenlivet är en intressant fråga som vi egentligen vet mycket lite om. Oftast betraktas det som bra och nyttigt att ungdomar börjar jobba; det anses

kunna ge erfarenheter av pengars värde och vad vuxenansvar betyder. Det ger en erfarenhet av arbetslivets variationer, vilket kan påverka förståelsen för hur olika samhällsgrupper lever. Men det finns också undersökningsresultat som pekar på mer negativa konsekvenser, som t ex utvecklingen av cyniska attityder till arbetslivet och en ökad alkohol- och drogkonsumtion. Självfallet varierar dessa konsekvenser mellan olika typer av arbetsplatser, och detta är värt att observera. Unga befinner sig i en ålder då de påverkas starkt av omgivningen och ungdomsarbetsplatsen är en – bland flera – sådan socialisationsarena. Hur denna ser ut med avseende på regler, normer och värderingar har förmodligen betydelse för ungas syn och förväntningar på arbetslivet.

Ungdomsarbetsplatsen kan således vara en arena där ungdomars syn på arbete konstrueras. Men det finns flera, t ex familj, skola och massmedia. Alla dessa institutioner samverkar när det gäller att forma ungdomars värderingar och attityder, och en tanke som fått starkt genomslag är att det finns generationsspecifika värderingar. I ett framtidsperspektiv har detta ofta betonats. Man tänker sig här att de unga representerar framtida generationer och att de värderingar som ungdomar uttrycker kommer att leva kvar och i viss mån forma det framtida samhället. I artikeln har gjorts en relativt kortfattad genomgång av studier som fokuserat ungas värderingar av arbete. De slutsatser jag skulle vilja dra av den är följande: Ungdomarna i dagens samhälle har vuxit upp i ett välfärdssamhälle, där det funnits en garanterad ekonomisk grundtrygghet. Därutöver har flertalet familjer haft en någorlunda hög ekonomisk standard. Ungdomarna har därför tillåtits utveckla en syn på att arbetet skall ge något förutom en grundläggande materiell trygghet. Men det betyder inte att pengar och lön är oviktiga, snarare att de tas för givna. Det är förmodligen också så, att kraven på vad som är ”en god lön” har höjts. Att så få ungdomar väljer att studera på omsorgsprogrammet kan förmodligen ses i detta perspektiv. Om man vill öka rekryteringen av unga till en speciell samhällssektor, är det förmodligen viktigt att såväl ett gott arbetsinnehåll som en – i ungdomarnas ögon – rimlig ekonomisk ersättning kan erbjudas.

En annan tendens som kan framhållas från genomgången av attitydstudierna är det resultat som säger att unga i mindre utsträckning än äldre uttrycker att det är viktigt att arbetet ”är värdefullt för andra”. Sammantaget med resultat från andra studier – t ex vad gäller facklig anslutning – ger det stöd för idén om en ökad individualisering i samhället. Åtminstone tycks den kollektiva känslan hos ungdomsgenerationen vara fokuserad mot arbetslivet i lägre grad än den äldre generationen. Detta kan sättas i relation till ungdomarnas låga intresse för att arbeta inom offentlig sektor, och då speciellt inom området vård och omsorg.

Ett hållbart arbetsliv förutsätter att det finns en balans mellan utbud och efterfrågan på arbetskraft. Då vi ser till ungdomars utbildningsval och generella värderingar av arbete finns en risk att det kommer att finnas stor brist inom vissa samhällssektorer. I den mån denna brist beror på att ungdomar är dåligt informerade om de fördelar som finns att arbeta inom en viss sektor, går det för-

modligen att påverka ungdomars utbildningsval. I den mån arbetsförhållandena är dåliga och lönen låg är det knappast möjligt – eller ens försvarbart – att söka göra en sådan påverkan.

Litteratur

- Almås R m fl (1995) *Fra pliktsamfunn till mulighetstorg. Tre generationer skriver sin ungdom*. Senter for bygdeforskning, Trondheim.
- Arnell Gustafsson U (1988) *Om ungdomars syn på arbete. En litteratursammanställning*. Arbetslivscentrum, Stockholm.
- Arnell Gustafsson U (2002) "School-arranged or Market-governed Workplace Training? A Labour Market Perspective" *Journal of Education and Work*, No 2, 2002, s 219-236.
- Arnell Gustafsson U (2003) *När arbetsplats och skola möts. Om den arbetsplatsförlagda utbildningen på gymnasieskolans Handelsprogram*. Arbetsliv i omvandling 2003:5, Arbetslivsinstitutet, Stockholm.
- att ... informerar (2002) Informationsblad 2002:7. www.arbetslivsinstitutet.se
- Baethge M (1992) "Changes in Work and Education as Constituting Factors of Social Identity. Theoretical and Political Implications" i Halvorsen, T & Olsen O J (red) *Det kvalifiserade samfunnet? Gyldendal, Oslo*
- Berglund T (2001) *Attityder till arbete i Västeuropa och USA. Teoretiska perspektiv och analyser av data från sex länder*. Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Blomqvist B (1988) *Skolungdomars förvärvsarbete. En enkätundersökning bland gymnasieungdomar i Göteborg*. Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Czaplicka M & Ekerwald H (1986) *Ungdomars konsumtion*. Statens Ungdomsråd och Konsumentverket, Stockholm.
- Ds 2001:57 *Barnafödandet i fokus. Från befolkningspolitik till ett barnvänligt samhälle*. Socialdepartementet, Stockholm.
- Ds 2002:30 *Arbetskraftsutbudet och välfärden – aktuell politik och framtida utmaningar*. Socialdepartementet, Stockholm.
- Ds 2002:56 *Hållfast arbetsrätt – för ett föränderligt arbetsliv. Bilagedel*. Näringsdepartementet, Stockholm.
- Furåker B & Berglund T (2001) "Anställdas syn på sin relation till fack och arbetsgivare" *Arbetsmarknad & Arbetsliv*, nr 1 2001, s 5-14
- Gonäs L & Wikman A (2002) "Föräldraskapets villkor på svensk arbetsmarknad" i *Hållfast arbetsrätt – för ett föränderligt arbetsliv. Bilagedel*. Ds 2002:56, Näringsdepartementet, Stockholm.
- Greenburger E & Steinberg L (1986) *When teenagers work. The Psychological and Social Costs of Adolescent Employment*. Basic Books, Inc Publishers, New York.
- Hagström T & Gamberale F (1995) Young people's work motivation and value orientation. *Journal of Adolescence* 18, s 475-490.

- Hansen L H & Orban P (2002) *Arbetslivet*. Studentlitteratur, Lund.
- Inglehart R (1990) *Cultural Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Inglehart R (1997) *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Kjellberg A (2002) "Fackliga organisationer och industrial relations" s 227-267 i Hansen L H & Orban P (red) *Arbetslivet*. Studentlitteratur, Lund.
- Persson L (2001) "Otrygg anställning – färre föräldrar" *Välfärdsbulletinen* 2001:3. Statistiska Centralbyrån, Stockholm.
- SCB Arbetskraftsundersökningarna. Statistiska Centralbyrån, Stockholm.
- SCB (1989) "Etableringen på arbetsmarknaden efter gymnasieskolan. Elevuppföljning våren 1988 bland de examinerade från gymnasieskolans linjer 1983/84" U 55 SM 8901, Statistiska Centralbyrån, Stockholm.
- SCB (1998) "Inträdet på arbetsmarknaden" U83 SM 9801, Statistiska Centralbyrån, Stockholm.
- SCB (2002a) "Sysselsättning och arbetslöshet 1975-2001" Information från Arbetskraftsundersökningarna 2002:1, Statistiska Centralbyrån, Stockholm.
- SCB (2002b) *Trender och prognoser 2002*. Statistiska Centralbyrån, Stockholm.
- Schröder L (1995) *Ungdomars etablering på arbetsmarknaden – från femtiotal till nittiotal*. EFA Arbetsmarknadsdepartementet, Stockholm.
- SOU 1994:73 *Ungdomars välfärd och värderingar. Rapport till Barn- och ungdomsdelegationen och Generationsutredningen*. Norstedts, Stockholm.
- Theandersson C (2000) *Jobbet – för lön, lust eller andra värden*. Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Ungdomsstyrelsen (2003) *De kallar oss unga – Ungdomsstyrelsens attityd- och värderingsstudie 2003*. Ungdomsstyrelsen, Stockholm.
- Wikman A (2002) *Temporära kontrakt och inlåsnings effekter*. Arbetsliv i omvandling 2002:4, Arbetslivsinstitutet, Stockholm.
- www.skolverket.se/fakta/statistik/sos/sos032/filer/Tab6_3D.xls
- www.scb.se/statistik/be0101/be0101tab2helar02.asp
- Ziehe T (1986) *Ny ungdom. Om ovanliga lärprocesser*. Norstedts, Malmö.

